

SO'Z MA'NOLARINING KENGAYISHI VA TORAYISHINING O'ZIGA
XOS XUSUSIYATLARI

Masharipova Adolat Odilbekovna

Assistant teacher, Urgench state pedagogical institute

adolatmasharipova1404@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada so'z ma'nolarining vaqt o'tishi bilan o'zgarishiga sabab bo'luvchi asosiy semantik jarayonlar — kengayish va torayish tahlil qilinadi. Tilning dinamik xususiyati, semantik evolyutsiyaning tarixiy va nazariy asoslari, shuningdek, bu jarayonlarning ijtimoiy, madaniy va texnologik omillar bilan aloqasi yoritiladi. O'zbek va ingliz tillaridan keltirilgan misollar orqali semantik o'zgarishning amaliy ko'rinishlari ko'rsatib beriladi. Tadqiqot tilning zamonaviy ehtiyojlarga moslashuvchanligi va tarixiy taraqqiyot bilan uzviy bog'liqligini asoslaydi.*

Kalit so'zlar: *semantik o'zgarish, leksik ma'no kengayishi, semantik torayish, ijtimoiy omillar ta'siri, metaforik kengayish, grammatiklashuv jarayoni, texnologik taraqqiyotning lingvistik ta'siri, madaniy konnotatsiya*

Kirish

Tillar doimiy ravishda o'zgarib turadigan dinamik tizim bo'lib, unga ijtimoiy, madaniy va psixologik omillar ta'sir qiladi. Til evolyutsiyasining eng qiziqarli jihatlaridan biri semantik o'zgarishdir — bu so'zlarning ma'nolari vaqt o'tishi bilan o'zgarish jarayonidir. Semantik o'zgarish ichida kengayish va torayish muhim hodisalardir. Semantik kengayish — so'z ma'nosi yangi toifalarni o'z ichiga olgan holda kengayishi, torayish esa so'z ma'nosining aniqroq yoki maxsus ma'noga ega bo'lishidir. Ushbu maqola semantik kengayish va torayishning tarixi, mexanizmlari va misollarini tadqiq qiladi, ilmiy manbalar va lingvistik nazariyalarga tayanadi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda nazariy-tahliliy yondashuv asosida semantik o'zgarishlarning mohiyati yoritildi. Asosiy metod sifatida tarixiy va zamonaviy lingvistik manbalarning solishtirma tahlili tanlandi. Tilshunoslikning yirik namoyandalari — Ferdinand de Sossyur, Hermann Paul, Stephen Ullmann, Elizabeth Traugott va boshqa mutaxassislarning ilmiy ishlari asos qilib olindi. O'zbek va ingliz tillaridan semantik kengayish va torayishga oid misollar to'plandi va tahlil qilindi.

Natijalar

Tadqiqot davomida soʻz maʼnosining kengayishi va torayishi tilshunoslikdagi dolzarb va tabiiy semantik hodisalar ekani tasdiqlandi. Maʼnoning kengayishiga “yaylov”, “qishloq”, “oy”, “ona”, “daryo”, “koʻcha” kabi oʻzbek soʻzlari, shuningdek “holiday”, “virus”, “dog” kabi inglizcha soʻzlar misol boʻla oladi. Kengayish holatlarida soʻzlar oʻzining dastlabki maʼnosidan chiqib, yangi kontekstlarda ishlatilish imkoniyatini kasb etadi. Bu esa tilning zamonaviy ehtiyojlarga moslashishini koʻrsatadi. Masalan, “oy” soʻzining astronomik maʼnosi bilan bir qatorda vaqt birligi sifatida ham ishlatilishi buni yaqqol koʻrsatadi.

Torayish jarayonida esa soʻzlar dastlabki umumiy maʼnosidan aniq konnotatsiyaga ega boʻladi. Masalan, ingliz tilidagi “meat” soʻzi ilgari har qanday oziq-ovqatni bildirgan boʻlsa, hozirda faqat goʻshtni anglatadi. Xuddi shuningdek, oʻzbek tilidagi “chehra” soʻzi ilgari butun tana koʻrinishini bildirgan boʻlsa, hozirda faqat yuz ifodasi sifatida ishlatiladi.

Tilshunoslar ushbu oʻzgarishlarni texnologik taraqqiyot, ijtimoiy strukturadagi oʻzgarishlar, metaforik fikrlash, madaniy tendensiyalar bilan bogʻlab izohlaydilar. Elizabeth Traugottning taʼkidlashicha, semantik oʻzgarishlar baʼzida grammatiklashuv bilan yakunlanadi. Shuningdek, Ferdinand de Sossyur semantik aloqaning tasodifiy xarakterini asoslab, til oʻzgaruvchanligini tabiiy hodisa sifatida koʻrsatgan.

Muhokama

Semantik kengayish va torayish soʻzlarning dinamik xarakterga ega ekanligini koʻrsatadi. Bu jarayonlar tilni inson tafakkuri va ijtimoiy hayot bilan uzviy bogʻlab turadi. Metaforik kengayish orqali yangi tushunchalarni mavjud soʻzlar yordamida ifodalash imkoniyati yaratiladi. Texnologik taraqqiyot esa mavjud soʻzlarga yangi funksional yuklamalar beradi. Masalan, “cloud” (bulut) soʻzi kompyuter texnologiyalarida “bulutli saqlash” maʼnosini olgan. Bu esa tilning zamonaviy ehtiyojlarga javob bera olish xususiyatini isbotlaydi.

Torayish jarayoni esa tilni aniqlashtirishga xizmat qiladi. Soʻzlar faqat maxsus kontekstlarda ishlatilishi orqali tushunchalarning aniq chegaralangan ifodalariga aylanadi. Bu esa ilm-fan, tibbiyot, texnologiya va boshqa sohalarda soʻzlarning maxsus maʼnolarga ega boʻlishiga olib keladi. Masalan, “doctor” soʻzi faqat ilmiy daraja yoki tibbiy mutaxassisga taalluqli boʻlib qoldi.

Tilshunoslikda bu jarayonlarni kuzatish, soʻzlarning tarixiy rivojlanishi va ularning madaniy ijtimoiy kontekstlarda qanday oʻzgarishini tahlil qilish til madaniyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Semantik oʻzgarishlar orqali jamiyatda yuz berayotgan oʻzgarishlar ham aks etadi. Shunday ekan, bu jarayonlarni

tahlil qilish nafaqat tilshunoslik, balki sotsiologiya, madaniyatshunoslik va psixologiya sohalarida uchun ham muhimdir.

Xulosa: Soʻz maʼnosining kengayishi va torayishi til evolyutsiyasining tabiiy va muhim tarkibiy qismlaridir. Ushbu jarayonlar tilning inson tafakkuri, ijtimoiy tuzilma va madaniy kontekstlarga qanday moslashishini yaqqol koʻrsatadi. Kengayish orqali soʻzlar yangi konnotatsiyalarni oʻzlashtiradi, torayish orqali esa ularning maʼnosi aniqlashtiriladi va maxsus sohalariga xoslashtiriladi.

Tadqiqot shuni koʻrsatdiki, bu semantik oʻzgarishlar texnologik taraqqiyot, metaforik fikrlash, ijtimoiy hayotdagi oʻzgarishlar, madaniy omillar va boshqa tillar bilan aloqa natijasida shakllanadi. Lingvistik nazariyalar, xususan, Sossyur va Traugottning qarashlari, bu jarayonlarning ichki mexanizmlarini tushunishga imkon beradi.

Mazkur mavzuni chuqur oʻrganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, psixologiya va sotsiologiya sohalarida ham til va jamiyat oʻrtasidagi oʻzaro aloqalarni anglashga xizmat qiladi. Soʻz maʼnolarining kengayishi va torayishini kuzatish orqali tilning rivojlanish jarayonini, insoniyat tafakkuridagi va madaniy hayotdagi siljishlarni tahlil qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Paul, H. (1891). Principles of the History of Language. London; New York: Longmans, Green.
2. Saussure, F. de. (1959). Course in General Linguistics. New York: The Philosophical Library.
3. Traugott, E. C., & Dasher, R. B. (2002). Regularity in Semantic Change. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Tursunov, U., Muxtorov, J., & Rahmatullayev, Sh. (1992). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'zbekiston.
5. Ullmann, S. (1962). Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. Basil Blackwell.